

ČASOPIS *ZENIT* I NJEMAČKI UTJECAJI

Aida Alagić Bandov

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Zagreb, Hrvatska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4430-5661>

Ključne riječi: Zenit, avangarda, ekspresionizam, zenitizam

Sažetak: Kao najvažniji časopis jugoslavenske avangarde čije je djelovanje nadišlo regionalni prostor njegova nastanka, *Zenit* je svojom poetikom, svojim idejama i svojom programatikom rezonirao i u njemačkom govornom području iz kojeg je isto tako crpio i važne utjecaje. Osobito u prvoj, konstitutivnoj fazi časopisa vidljivi su brojni utjecaji iz njemačkog govornog područja koji nisu bili ograničeni isključivo na idejnu ili ideološku razinu, već su se i praktično mogli pratiti putem brojnih umjetničkih suradnji i poznanstava koje je predvodio uglavnom Ljubomir Micić kao idejni začetnik *Zenita*. S obzirom na transgresivnu prirodu avangardnih pokreta općenito i na jasno eksplicirane međusobne utjecaje između *Zenita* i njemačkog govornog područja, u ovom radu nastojat će se pregledno predstaviti njemačke utjecaje na *Zenit* i zenitizam u njihovim različitim oblicima i formama, kao i istražiti na koji su način njemačka avangarda i osobito njemački ekspresionizam oblikovali rani razvoj *Zenita* te kako je taj transkulturni transfer utjecao na pozicioniranje zenitizma u kontekstu mreže europskih avangardi.

IDIOMATIC EXPRESSIONS IN ENGLISH AND THEIR TRANSLATION EQUIVALENTS IN MACEDONIAN

Aida Alagić Bandov

Faculty of Philosophy, University of Zagreb

Zagreb, Croatia

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4430-5661>

Keywords: *Zenit*, avant-garde, expressionism, zenitism

Summary: As the most important journal of the Yugoslav avant-garde whose activities transcended the regional area of its origin, *Zenit* resonated with its poetics, its ideas and its programmatic concepts in the German-speaking area from which it also received important impulses. Especially in its first, constitutive phase of the journal, numerous incentives from the German-speaking area are visible, which weren't limited exclusively to the conceptual or ideological level but could also be practically traced through numerous artistic collaborations and acquaintances led mainly by Ljubomir Micić, the ideological genius behind *Zenit*. Given the transgressive nature of avant-garde movements in general and the clearly explicit mutual influences between *Zenit* and the German-speaking area, this paper will attempt to give an overview of the German impetus behind *Zenit* and zenitism in its various shapes and forms, as well as to explore how the German avant-garde and especially German expressionism shaped the early development of *Zenit* and how this transcultural transfer influenced the positioning of zenitism in the context of the network of European avant-gardes.

Uvod

Pokuša li se avangardne pokrete promatrati sa stajališta književne sociologije, nemoguće je ne primijetiti transgresivnost kao njihovu primarnu strukturalnu odliku. Ideja da spoje umjetnost i život te da na taj način vrijednosti književnog polja prenesu u druge društvene sfere bila je prisutna u različitim oblicima i inačicama avangardnih pojava¹. U kontekstu jugoslavenskog prostora osobito je zanimljiva pojava časopisa *Zenit*, čiji idejni začetnik, Ljubomir Micić, časopis oblikuje uz jasan transnacionalni te k tome i strukturalno transgresivan program. Dvadesetih godina dvadesetog stoljeća u Europi se naime bilježi raširena pojava transnacionalnih avangardnih časopisa u kojima redefiniranje vlastitog nacionalnog kao i umjetničkog identiteta postaje ključan element (usp. Patrut, 2022: 280). Ovakvo repozicioniranje u mreži avangardi idejno je podrazumijevalo i dokidanje utjecaja i dominacije dotadašnjih kulturno-umjetničkih centara i metropola te pronalaženje novih oblika suradnje i

¹ O revolucionarnim potencijalima avangardne umjetnosti općenito te njezinom kasnijem neuspjehu da se etablira izvan institucionalnog okvira usp. Bürger, 1974.

koegzistencije, iako je praksa u tim časopisima, uključujući i *Zenit*, često odavala sasvim drugi dojam; kako navodi Patrut (2022: 282), ti avangardistički časopisi počivaju na paradoksu u kojem se s jedne strane predstavljaju kao generatori jednog novog društva, dok se s druge strane po pitanju inovacija ugledaju upravo na centre zapadne Europe koje kritiziraju.

Pokuša li se ipak na spomenute konstelacije gledati kao na umrežavanje u kojem preklapanja, prilagođavanja kao i prisvajanja čine sastavni dio transgresivnih avangardnih praksi (usp. Zupfer, 2023), jasno je da je *Zenit* kao časopis bio potaknut zbivanjima na međunarodnoj avangardnoj sceni. Osobito u ranoj fazi časopisa vidljivi su brojni utjecaji iz njemačkog govornog područja, a da utjecaji nisu bili isključivo idejne, već i praktične prirode, pokazuju brojne suradnje s njemačkim umjetnicima, kao i poetološka priroda časopisa koja se mjestimično čak i eksplicitno oslanja na njemačku avangardu. Iako se u kasnijoj fazi časopis orijentirao ka drugim izvorima, neosporno je da je prvo, formativno razdoblje *Zenita* bilo obilježeno upravo njemačkim utjecajima.

Čovek i Umetnost

Već u prvom broju časopisa *Zenit*, koji je objavljen 1921. godine u Zagrebu, sam Ljubomir Micić, tvorac *Zenita*, jasno oslikava svoju viziju ne samo časopisa, već i sveobuhvatne ideologije koju on treba donijeti čitatelju. Micić (1921: 1–2) želi stvoriti „Novog Čoveka“ svjestan da njegova kreacija nužno mora nadilaziti domaće granice i da je kao takva dio jednog šireg pokreta. Njegova svijest o društveno-političkom i povijesnom kontekstu u koji se pokušava upisati iznenađujuće je lucidna te se njegov programatski tekst „Čovek i Umetnost“ stoga može čitati i kao svojevrsna sociološka dijagnoza njegove suvremenosti.

Micić naime sasvim slikovito, tipično ekspresionističkim motivima poput krika, bijesa, krvi i vatre, dočarava atmosferu poslijeratne Europe ranih dvadesetih godina dvadesetog stoljeća u kojoj je umjetnički imperativ „borba za čovečnost kroz umetnost“ (Micić, 1921: 1–2). Specifičnost njegove proklamacije leži u činjenici da se pritom jasno ograđuje od larpurlartizma te da za njega

ekspresionizam ima humanističko naličje koje nadilazi nacije i klase i koje se bori „protiv svake tradicije, protiv svih regionalizama i granica“ (Micić, 1921: 2). Otvorenost Micićeva koncepta dokazuje se već pri sljedećem tekstu kojega je za časopis napisao Iwan Goll, prominentni njemačko-francuski avangardistički pjesnik, o čijem se stvaralaštvu potom nekoliko stranica kasnije očitovao Boško Tokin. Ono što Tokin u opisu Gollove ličnosti i njegova stvaralaštva naglašava, važan je element koji će i u *Zenitu* i zenitizmu imati ključnu ulogu, a to je imperativ kulturnog transfera jer za Tokina je Goll „[d]obar evropejac“ koji „prevodi francuske pesnike na nemački. I nemačke na francuski. Pesnike istog duha: evropskog.“ (Tokin, 1921: 6).

Međusobne kreativno-programatske utjecaje primjećuje i Golubović, navodeći kako je Goll programske ideje časopisa ugradio u svoje stvaralaštvo, „pozitivno obilježeno kozmizmom zenita i sunca, primitivizmom kao motivacijom za odbacivanje ekspresionizma, i kao sinonimom za estetičnost i poetičnost, zatim pragmatikom žanra poeme [...], parolama o propasti Zapada (u ovom slučaju Europe), ili o polarizaciji na relaciji Istok–Zapad“, dok je s druge strane Goll, „kao suurednik s Micićem, približio zenitistima i 'Zenitu' radove suradnika ekspresionističkih časopisa 'Der Sturm' i 'Die Aktion', kao i književna i likovna djela berlinskih dadaista.“ (Golubović, Muzej avangarde). U tom kontekstu je naravno nezaobilazno spomenuti i *Manifest zenitizma*, kojeg su oblikovali upravo Micić, Tokin i Goll, a koji je izašao i na francuskom i na njemačkom (usp. Micić, Goll, Tokin, 1921). Tu višejezičnost ne samo Manifesta, već i svih izdanja *Zenita* koja donose djela na njihovim izvornim jezicima Subotić tumači kao svjestan pokušaj internacionalizacije časopisa i sudjelovanja u novom duhu aktualnog razdoblja (Subotić, 1990: 21). U daljnjem prikazu razvoja časopisa, Subotić također navodi kako je 1922. godine nakon što je Micić zajedno s bratom i bliskim suradnikom Brankom Ve Poljanskim i suprugom Anuškom posjetio Berlin, upravo onaj Berlin u kojem su nastali časopisi *Der Sturm* i *Die Aktion*, ali i *Vešč/Objet/Gegenstand*, došlo do značajnog pomaka u stilskoj orijentaciji *Zenita* te je ranije ekspresionističko usmjerenje, vidljivo u odabiru suradnika, njihovim tekstovima, ali i grafičko-tipografskom

oblikovanjem časopisa, ustupilo mjesto dadaističkim, futurističkim, pa i konstruktivističkim elementima (Subotić, 1990: 22).

Iako je taj pomak u kasnijoj fazi *Zenit* usmjerio uglavnom k ruskim autorima, u prvoj fazi se inspiracija nedvojbeno crpila prije svega iz njemačkih i talijanskih izvora (usp. Subotić, 2008). Tako bi u kontekstu već spomenutih dadaističkih utjecaja u *Zenitu* valjalo spomenuti i Dragana Aleksića, glavnog ideologa jugoslavenskog dadaizma, ali i važnog suradnika *Zenita*, kako navodi Subotić (2008), koji je zajedno s Brankom Ve Poljanskim po jugoslavenskom prostoru organizirao razne dadaističke manifestacije po uzoru na druge europske dadaiste, kasnije usko surađivao i sa samim Tristanom Tzarom, usput pišući i tekstove o Kurtu Schwittersu i njegovu stvaralaštvu. Što se daljnjih njemačkih oslonaca tiče, spomena vrijedni su i razni stvaraoci u polju vizualnih umjetnosti koji su *Zenitu* dali svoj doprinos, poput Georgea Grosza, Rudolfa Schlichtera ili Egona Schielea i Vasilija Kandinskog², dok su tekstualne doprinose davali umjetnici poput Franza Richarda Behrensa, Claire Studer ili Kurta Heynickea (Subotić, 1990: 22f.).

Osim evidentne suradnje u pogledu umjetničkih djela njemačkih autora koje je Micić prikazivao u svom *Zenitu*, činjenica je da su utjecaji iz Njemačke, ili šire shvaćeno iz njemačkog govornog područja, bili i u samim temeljima *Zenita*. Subotić u osvrtu na tekst *Čovek i Umetnost* navodi u tom kontekstu da je „Der-sturmovski karakter iskaza, obojen emocijama i glasnim ispoljavanjima intimnih stanja duše, gde saopštene reči odzvanjaju kao krici, odgovarao [...] opštem poratnom raspoloženju i potrebi da se lično identifikuje sa univerzalnim“ (Subotić, 2008b). Pridoda li se tomu i programatska višejezičnosti časopisa, neosporno je da se *Zenit* nastojao upisati u mrežu europskih avangardi, iako je pritom inzistirao na stvaranju

² Iako se kod Schielea može govoriti o primarno austrijskom utjecaju, odnosno ruskom kod Kandinskog, ako se ove umjetnike promatra u nacionalnim okvirima, u ovom kontekstu se njihovo djelovanje pokušava promotriti u sociološki gledano širem kontekstu rezonancije njihovih djela te mreže njihovih poznanstava, pa je ovdje možda bolje govoriti o utjecajima iz njemačkog govornog područja.

novog, transkulturnog, autonomnog pokreta, zenitizma (Subotić, 2008b).

Berlin kao inspiracija

Što se njemačkih utjecaja na Micića, a posljedično pritom i na *Zenit* i zenitizam tiče, svakako valja pogled usmjeriti k Berlinu. Promatran kao avangardistički centar (usp. Hunkeler i Kunz, 2011), Berlin je služio kao neiscrpan izvor inspiracije za brojne međunarodne umjetničke pokrete, pa tako i za južnoslavensku avangardu. Žmegač navodi da je utjecaj Herwartha Waldena i njegovog časopisa *Der Sturm* u ono doba bio primjetan ne samo kod Micića, već i primjerice kod Antuna Branka Šimića, a da se u *Zenitu* ogledao primarno u vizualnim aspektima časopisa, ali i u ideološkom programu zenitizma (Žmegač, 1967: 353f.). Pritom navodi elemente poput sveopćeg patosa, mističnu svijest o poslanju umjetnika, pacifizam, bratstvo među narodima, ekstazu i slično, nalazeći sve elemente već u Micićevom uvodnom manifestnom tekstu *Čovek i Umetnost*. (Žmegač, 1967: 354) Nadalje Žmegač spominje kako su autori njemačkog govornog područja koje je *Zenit* objavljivao također često publicirali i u ekspresionističkim časopisima *Der Sturm* i *Die Aktion*, poput Studer, Heynickea, Einsteina, Hausmanna i Behrensa (Žmegač, 1967: 355), što ukazuje na to da je transfer ideja bio obostran. *Zenit* ne samo da je njemačke, a i druge interkulture i transkulturne utjecaje ugrađivao u svoj program, već se kao takav i sam upisao u mrežu avangardnih pokreta otvarajući pritom mogućnost utjecaja na druge aktere mreže.³ Osobito zanimljiva u tom kontekstu je i ideja barbarogenija, ideološkog heroja zenitizma čija je misija bila balkansko-barbarski spas zapadnjačke civilizacije, što je holistički vitalistički koncept koji je pored izravnog pozivanja na Nietzschea u samom *Manifestu zenitizma*, prema Žmegaču, zanimljivo nalikovao pojedinim predstavnicima njemačkog ekspresionizma, čija je vjera u

³ Patrut (2022: 285) u kontekstu Zenita kao poticaja spominje i druge regionalne časopise kojima je Zenit poslužio kao impuls, poput slovenskog časopisa Tank ili mađarskog Út i Ma.

njihovo osobito umjetničko poslanje počivala na uvjerenju da je moć duha gotovo neograničena (Žmegač, 1967: 359). Barbarogenij koji se nalazi u samoj srži manifestne politike zenitizma pojavljuje se kao odgovor na „prevladavajući malograđanski ukus i mentalitet umjerene kulturne politike“ te kao takav čini vlastiti doprinos beskompromisnoj programatici časopisa koja se može opisati kao „izolirana, utopistička, donkihotovska borba za potkopavanje tradicionalnog sustava vrijednosti“ (Subotić i Vasić, 1990: 15).

Suradnja s najvažnijim glasilom njemačkog ekspresionizma, časopisom *Der Sturm*, bila je vidljiva već od prvog broja *Zenita*. Već u izdanju iz ožujka 1921. godine, u kojem postoji i redakcijska napomena o iznimno važnoj ekspresionističkoj antologiji *Menschheitsdämmerung* Kurta Pinthusa, postoji osvrt na *Der Sturm* pun hvale i priznanja, a odmah nakon toga objavljuju se i pjesme Herwartha Waldena te Kurta Heynickea (Žmegač, 1967: 360). Žmegač također navodi kako se 1922. organizirala i zenitistička izložba u prostorijama redakcije časopisa s umjetničkim djelima iz kruga *Sturma* i *Bauhause* koja je zasigurno bila inspirirana Waldenovom galerijom *Sturm*, dok je i u samoj koncepciji ekspresionizma Micićev putokaz bio vjerojatno upravo Walden, osobito po pitanju inzistiranja na izražajnosti i grupiranja u kolektiv (Žmegač, 1967: 360). Subotić navodi kako je upravo ta izložba bila temelj za pokretanje Zenitove međunarodne izložbe nove umjetnosti 1924. godine u Beogradu na kojoj su sudjelovali brojni umjetnici iz Kraljevine SHS i iz inozemstva s preko stotinu izloženih djela, čineći tu izložbu prvim i dotad najvećim prikazom avangardističke umjetnosti u jugoistočnoj Europi. (usp. Subotić, 2023: 122f.) Upravo na toj beogradskoj izložbi izlagao je i mladi Josip Seissel, odnosno Jo Klek, čije je rano slikarsko stvaralaštvo Micić smatrao idealnim primjerom zenitističkog slikarstva (Subotić i Vasić, 1990: 21)⁴. Konstruktivistički orijentiran, Seissel 1922. godine stvara svoj slavni „PaFaMa“ kolaž čiji se naziv temelji na eksplikaciji tehnike te apstrakne slike (Papier Farben Malerei, u prijevodu papir, boje, crteži,

⁴ O Seisselovom avangardnom slikarstvu i kasnijem otklonu od *Zenita* usp. Kisić 2014.

odnosno u srpsko-hrvatskoj varijanti nazvano ArBoS za riječi hartija, boja, slika). Fokus na proces i na materijale umjetničkog djela koji je Seissel toliko naglašavao u skladu je s tadašnjim modernim europskim apstraktnim slikarstvom te Seissela, odnosno Kleka, pa time posredno i *Zenit* i njegovu *Novu umjetnost* (Micić, 1924) stilski dovodi u vezu s njemačkim Bauhausom (usp. Subotić i Vasić, 1990: 24).

U kontekstu njemačkih utjecaja na *Zenit* i na samog Micića iznimno je važno spomenuti i njegovo putovanje u Berlin i München u 1922. godini tijekom kojega je Micić Waldena i osobno upoznao (Čubrilo, 2012: 22), a prije kojeg izlazi i *Deutsches Sonderheft*, posebno izdanje *Zenita* na njemačkom jeziku. Još jedno važno poznanstvo iz tog razdoblja bio je i pjesnik Frank Richard Behrens što je utjecalo ne samo na *Zenit*, već i na samog Behrensa i njegovo pjesništvo, budući da je Behrens upravo u *Zenitu* objavio važna djela iz svog opusa (Čubrilo, 2012: 20f.). U Berlinu Micić također dolazi u doticaj s predstavnicima ruske avangarde, primjerice s Iljom Ehrenburgom i El Lissitzkym, čiji utjecaj nakon „njemačke faze“ časopisa počinje sve više jačati, tako da se i sam *Zenit* kasnije sve više kreće u smjeru istraživanja suprematizma i konstruktivizma (Subotić, 2023: 128).

Budući da je Berlin početkom takozvanih zlatnih 20-ih bio svojevrstni umjetnički „hub“ (Čubrilo, 2012: 16) koji je privlačio brojna velika imena avangardne umjetnosti, Micić je tijekom svog posjeta toj metropoli uspio doći u doticaj s akterima iz različitih umjetničkih smjerova, ali i različitih država, od kojih su ga se najviše dojmili upravo umjetnici iz ruske emigracije. Iako je u početku inspiraciju za *Zenit* crpio ponajviše iz njemačkih izvora, nakon njegovog putovanja u Berlin Micić se okrenuo uglavnom ruskim utjecajima. Ehrenburg i Lissitzky kasnije izdaju dvostruko rusko izdanje *Zenita* (broj 17 i 18) posvećeno u potpunosti ruskoj avangardi svih umjetničkih disciplina, a i sam *Zenit* u kasnijim izdanjima odriče se ekspresionizma i osobito dadaizma te prihvaća konstruktivizam i koncept umjetnika kao inženjera, znanstvenika i radnika, odnosno koncept umjetnosti lišene konvencionalne dekorativnosti, individualizma i subjektivnosti, čime se pridružuje krugu časopisa poput nizozemskog *De Stijl*, mađarskog *Ma* i već spomenutog *Vešča*

koji se, konceptualno gledano, kreću u tom istom smjeru (Čubrilo, 2012: 24).

Neovisno ipak o smjeru iz kojeg su dolazila glavna preuzimanja u *Zenitu*, ostaje činjenica da je Micić sa svojim časopisom uspio barem donekle postići zacrtanu internacionalnu recepciju. Naime upravo na kraju spomenutog ruskog dvobroja *Zenita* nalazi se popis međunarodnih časopisa koji su pisali o njemu van granica Kraljevine SHS-a, a budući da se na popisu nalazi pedesetak časopisa iz različitih europskih zemalja, može se zaključiti da se *Zenit* zapravo dobro uspio upisati u široku mrežu europskih avangardnih publikacija (Micić, 1922: 56).

Internacionalnost te inzistiranje na višejezičnim doprinosima sasvim sigurno su bile i sve do kraja ostale čvrste konstante Micićevog *Zenita*, unatoč svim drugim promjenama koje su ga u relativno kratkom razdoblju njegova postojanja pratile. Njegov završetak poklapa se, ne sasvim slučajno, kako tvrdi Žmegač, sa završetkom jedne faze u povijesti moderne književnosti u Jugoslaviji, ali i izvan nje, budući da 1925. godina obično označava cezuru u razvoju jedne cijele generacije futurista i ekspresionista i njihovih književnih revolucija, nakon čega se brojne avangardističke grupe i njihovi časopisi raspadaju kako bi ustupili mjesto novim književnim tendencijama (Žmegač, 1967: 362).

Zaključak

U konačnici bi se moglo zaključiti kako su književno-kulturni utjecaji iz njemačkog govornog područja bili važan temelj za nastanak i rani razvoj časopisa *Zenit*, no ne i ključni za njegov daljnji razvoj. Ljubomir Micić se u ranim fazama svog časopisa ugledao prije svega na njemačke ekspresioniste, preuzimajući od njih formalne avangardističke prakse, poput stvaranja književnih grupa, oblikovanje vlastite programatske orijentacije onkraj vladajuće književne norme, kao i razvoj časopisa kao medija za distribuciju vlastitih ideja (Magerski, 2023: 110). U kasnijim fazama časopisa, točnije nakon posjeta Berlinu 1922. godine, Micić se sve više okreće utjecajima ruskog konstruktivizma te se fokus samog časopisa prebacuje više na vizualne umjetnosti. Konstanta koja je pritom ostala jest

internacionalnost časopisa i Micićevo inzistiranje na višejezičnosti tekstova u njemu, što se može interpretirati kao strateški promišljeno i sistematično provedeno pozicioniranje unutar razgranate obitelji europskih avangardnih pokreta te kao traganje za novim postignućima i supranacionalnim prostorima djelovanja i širenja vlastitih ideja (Subotić, 2023: 132).

Iako je *Zenit* u svoja četrdeset i tri objavljena broja imao različite profile, raznih idejnih i stilskih usmjerenja, tipografskih i likovnih rješenja, raznih suradnika, bio je, kako navodi Subotić, od početka do kraja obilježen „avangardističkim raspoloženjem, izrazitom kritikom društvene i političke situacije, nemilosrdnim obračunom sa religioznim, građanskim i malograđanskim vrednostima“ što je na koncu još jedna konstanta koja mu se sasvim sigurno može pripisati neovisno o utjecajima koji su ga oblikovali od njegovih najranijih početaka, pa sve do njegovog posljednjeg izdanja (Subotić, 2008b).

Литература/References:

- Bürger, Peter. (1974). *Theorie der Avantgarde*. [Theory of the Avant-Garde] Frankfurt am Main: Suhrkamp. (In German)
- Čubrilo, Jasmina. (2012). Yugoslav avant-garde review *Zenit* (1921 – 1926) and its links with Berlin. U: *Centropa* XII/3. https://www.academia.edu/4767089/Yugoslav_avant_garde_review_Zenit_1921_1926_and_its_links_with_Berlin (11.5.2024.)
- Golubović, V. *Ivan Goll*. U: Muzej avangarde. [Museum of the Avant-garde] www.avantgarde-museum.com/hr/museum/kolekcija/umjetniciiivan-goll~pe4535/ (5.5.2024.) (In Serbian)
- Hunkeler, Thomas i Kunz, Anna. (ur.) (2011). *Metropolen der Avantgarde*. [Metropolises of the Avant-garde] Bern: Peter Lang. (In German)
- Kisić, Dubravka. (2014). Avangardno slikarstvo Joa Kleka i arhitektura Josipa Seissela. [The Avant-Garde Paintings of Jo Klek and the Architecture of Josip Seissel] U: *Facta Architectonica 2*. Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. 134–145.
- Magerski, Christine. (2023). Begrenzte Überschreitung. Zu den Paradoxien des europäischen literarischen Feldes am Beispiel der Zeitschrift *Zenit*. [Limited Transgression. On the Paradoxes of the European Literary Field Using the Example of the Magazine *Zenit*] U: Schönborn, Sibylle i Wilhelmi, Fabian. (ur.) (2023). *Kulturen der Kritik und das Projekt einer mitteleuropäischen Moderne*. [Cultures of Criticism and the Project of a Central European Modernism] Bielefeld: Aisthesis. 103–128. (In German)

- Micić, Ljubomir. (1921). Čovek i Umetnost. [Man and Art] U: Micić, Ljubomir. (ur.) (1921). *Zenit – internacionalna revija za umetnost i kulturu*. [Zenit – International Magazine for Art and Culture] No. 1. 1-2. (In Serbian)
- Micić, Ljubomir. (ur.) (1922). *Zenit – međunarodni časopis za zenitizam i novu umetnost*. [Zenit – International Magazine for Zenitism and New Art] No. 17-18. (In Serbian)
- Micić, Ljubomir. (1924). Nova umetnost. [New Art] U: Micić, Ljubomir. (ur.): *Zenit – međunarodni časopis za zenitizam i novu umetnost*. [Zenit – International Magazine for Art and Culutre] No. 34. (In Serbian)
- Micić, Ljubomir; Goll, Ivan; Tokin, Boško. (1921). *Manifest zenitizma*. [Manifesto of Zenitism] U: https://monoskop.org/images/3/31/Micic_Goll_Tokin_Manifest_zenitizma_1921.pdf (5.5.2024.) (In Serbian)
- Patrut, Iulia-Karin. (2022). Transnationale Avantgarde-Zeitschriften als Verhandlungsforen europäischer Kunst, Gesellschaft und Politik: *Contimporanul* und *Integral*. [Transnational Avant-Garde Magazines as Negotiation Forums for European Art, Society and Politics: *Contimporanul* and *Integral*] U: Jutta, Ernst; Scheiding, Oliver; von Hoff, Dagmar. (ur.) (2022): *Periodical Studies Today*. Leiden: Brill. 280–303. (In German)
- Subotić, Irina. (2023). Die internationale Vernetzung der Zeitschrift „Zenit“ (1921 – 1926). [The International Network of the Magazine „Zenit“ (1921 – 1926)] U: *Zagreber Germanistische Beiträge*. [Zagreb Germanistic Contributions] 32/1. 115–134. (In German)
- Subotić, Irina. (2008a). *Odblesci ruske avangarde u jugoslovenskom zenitizmu*. [Flashes of the Russian Avant-Garde in Yugoslav Zenitism] U: Arte. http://www.arte.rs/sr/umetnici/teoreticari/irina_subotic-3972/tekstovi/odblesci_ruske_avangarde_u_jugoslovenskom_zenitizmu-1292/ (8.5.2024.) (In Serbian)
- Subotić, Irina. (2008b). *Istorijske avangarde: dadaizam – zenitizam – nadrealizam*. [Historical Avant-Gardes: Dadaism – Zenitism – Surrealism] U: Arte. http://www.arte.rs/sr/umetnici/teoreticari/irina_subotic-3972/tekstovi/istorijske_avangarde_dadaizam_zenitizam_nadrealizam-1573/ (10.5.2024.) (In Serbian)
- Subotić, Irina. (1990). Avant-Garde Tendencies in Yugoslavia. U: *Art Journal* 49/1, From Leningrad to Ljubljana: The Suppressed Avant-Gardes of East-Central and Eastern Europe during the Early Twentieth Century. Spring 1990. 21-27.
- Subotić, Irina i Vasić, Ann. (1990). *Zenit* and Zenitism. U: *The Journal of Decorative and Propaganda Arts* 17, Yugoslavian Theme Issue (1990). 14–25. (In English)
- Tokin, Boško. (1921). Evropski Pesnik Ivan Goll. [The European Poet Ivan Goll] U: Micić, Ljubomir. (ur.) (1921). *Zenit – internacionalna revija za umetnost i kulturu*. [Zenit – International Magazine for Art and Culture] No. 1. 5-9.
- Zupfer, Simone. (2023). Avantgarde als Netzwerk. Einleitung zum Themenschwerpunkt. [The Avant-Garde as a Network. Introduction to the Topic] U: *Zagreber Germanistische Beiträge* [Zagreb Germanistic Contributions] 32/1. 5–18. (In German)

Žmegač, Viktor. (1967). „Zenit“, eine vergessene Zeitschrift. [„Zenit“, a Forgotten Magazine] U: *Die Welt der Slaven. Vierteljahresschrift für Slavistik*. [The World of Slavs. Quarterly Journal for Slavic Studies] XII/4. 353-362. (In German)